

KOVÁCS SZILVIA

*Alán harcosok a bizánci hadseregben*¹

(1071–1185)

A KAUKÁZUS ÉS NÉPEI MINDEN TÖRTÉNELMI KORBAN jelentős szerepet töltek be. Itt találkozott Kelet és Nyugat, a kereszténység és az iszlám, a bizánci és a keleti, valamint az iráni és török civilizáció. Az Észak-Kaukázusban élő alánok területe stratégiaileg rendkívül fontos volt a Bizánci Birodalom számára. Államuk ugyanis különböző birodalmak keresztútjának számító térségben feküdt, így a 7–10. század folyamán a Kaukázus megszerzéséért folytatott harcokban meghatározó volt a szerepük. A 11–12. század során nemcsak megőrizték jelentőségüket, de kapcsolataik a szomszédos hatalmakkal más vonásokkal is színesedtek. A térség korábbi nagyhatalmai közül továbbra is kapcsolatban álltak a Bizánci Birodalommal. A 11–13. századi bizánci írott kútfőink alapján a különböző császári dinasztiák számára fontosak voltak a dinasztikus házasságok a már keresztény² alán fejedelmi házakkal (ALEMANY 2000, 207), és ami új fejlemény a bizánci-alán érintkezések területén, az alán zsoldosok nagy tömegben való szereplése a birodalom hadseregében.

A 11. században Bizáncot nagy területi veszteségek érték. Minél kisebb lett a területe, annál fontosabb lett, hogy fennhatóságán kívüli területekről pótolja szorult helyzetében az egyik legégetőbb problémát, az emberhiányt.³ A katonai arisztokrácia és a fővárosi hivatalnoknemesség közti harc tovább rontott a bizánci hadsereg helyzetén. Míg korábban idegenek közül csak átmenetileg toboroztak,⁴ a bizánci hadseregben a 11. század második felétől meghatározó lesz a zsoldosok jelenléte (BRÉHIER 2003, 394–396; TREADGOLD 1995, 39–42; VRYONIS 1975, 128). A birodalmat restauráló Komnénos-di-

¹ Ezúton szeretném megköszönni dr. Olajos Teréznek a cikk megírásához nyújtott tanácsait.

² Az alánok keresztény hitre térésével kapcsolatban lásd FEJŐS 2001.

³ Mivel II. Basileios (976–1025) halála után utódai nem tudták megvédeni a bizánci sereg magjának számító katonáskodó réteg, a katonaparasztság birtokait az arisztokráciával szemben, a birodalom gazdasági és társadalmi szerkezete is megváltozott (OSTROGORSKY 2001, 260, 287; BRÉHIER 2003, 389–390). Ez jelentősen átalakította mind földrajzi, mind társadalmi és etnikai szempontból Bizánc emberi erő tényezőjét (VRYONIS 1975, 127).

⁴ Természetesen a bizánci császári testőrségben levő idegenek (kazárok, magyarok, varégek) kivételével.

nasztia a szeldzsükökkel és a normannokkal folytatott harcai során más népek mellett az alánokra is támaszkodott.

Már a manzikerti csatában (1071) IV. Rómanos Diogenés seregében nagy számban harcoltak zsoldosok. Egyes muszlim szerzők (‘Imād al-Dīn, al-Fāriqī) szerint a bizánci oldalon, a frankok, arabok, oroszok, grúzok, besenyők, abházok, úzok, kipcsakok és örmények mellett, alánok is részt vettek (CAHEN 1934, 629; HILLENBRAND 243). A bizánci seregben harcoló zsoldosok etnikuma jól érzékelteti, hogy a birodalom milyen területekről igyekezett pótolni az emberhiányt.⁵

A manzikerti csata után Alp Arslān azzal az ürüggyel, hogy a VII. Dukas Mihály (1071–1078) parancsára megvakított Diogenésért áll bosszút, Anatólia bizánci fennhatóság alatt álló részére támadt. A szembeszálló bizánci sereget vezető Komnénos-testvérek, Alexios és Isaakios szolgálatában alánok is álltak. Niképhoros Bryennios⁶ szerint Isaakios csapatában volt egy Arabates nevű alán, aki Alexios alán zsoldosát, Khaskares⁷ megpróbálta rávenni, hogy az ellenségre támadjanak „azért mert szégyenletes, mint ő mondá, hogy ennyi előkelő és hős férfi elveszzen, amikor ott alánok vannak, és ez igen gyalázatos hatással lenne az egész alán nép számára” (CSHB 26, 71–72; vö. ALEMANY 2000, 231). A két alán harcos az első név szerint említett alán zsoldos a vizsgált korszakban a bizánci forrásokban. A szövegünkben a bátor harcosok mintaképeként jelennek meg. A forrás szerint lovon harcoltak, fegyverük ij (τοξεύειν) és rövid vagy könnyű lándzsa (βραχὺ βέλος) volt⁸. Vezetőik iránti hűségüknek két magyarázata is van. Egyrészt a forrásban is említett tény, hogy esetleges passzivitásuk nem csak nekik, de egész népüknek is szé-

⁵ Csaknem hasonló felsorolás található I. Alexios 1086-os és egy 1088-as oklevelében, ami arra utal, hogy a 11. században varégek, oroszok, besenyők, kunok, törökök, franciák, németek, angolok, bolgárok, abházok és alánok alkotják a bizánci hadsereget (OSTROGORSKY 2000, 325, 358).

⁶ Niképhoros Bryennios (1062–1137) Anna Komnéné férje volt, és anyósa, Eiréné Dukas kérésére kezdte el történeti munkáját, a Ἐπιτομὴ ἱστορίας-*t* írni. Befejezetlen műve az 1070–1079 közötti korszakot öleli fel (ByzTurc I. 269–270).

⁷ Ἀραβᾶτης és Χασκάρης. Arabates nevét összekötik a digor *arvadæ* ‘rokon, testvér’ szóval, erről pedig feltételezhető, hogy egy iráni **brātā* szóból származik (ALEMANY 2000, 241). Khaskares nevét pedig a digor *xas* ‘tele, teljes, egész’ és a *qar* ‘erő, hatalom’ szavakból magyarázzák (ALEMANY 2000, 243).

⁸ A βέλος-nak ‘nyíl’ jelentése is van (KOLIAS 1988, 218)

gyent jelentene, másrészt pedig Isaakios házassága Alániai Eirenével⁹ is oka a kitartásuknak (ALEMANY 2000, 230–233).¹⁰

Arról, hogy milyen úton jelennek meg az alán zsoldosok a bizánci seregben, nincsenek pontos információink, egyetlen eset kivételével. Az ugyan-csak Isaakios seregében, a szeldzsükök ellen harcoló, korábban a manzikerti csatában is részt vevő, normann Roussel de Bailleul 1073-ban fellázadt VII. Dukas Mihály ellen (BRÉHIER 1997, II. 294). Niképhoros Bryennios szerint a normann zsoldosvezér Armeniakon *themába* rendezkedett be, és onnan pusztította a szomszédos területeket. A császár „Niképhoros Palaiologost Alánia uralkodójához küldte azért, hogy zsoldos sereget (*στράτευμα μισθοφόρον*) hozzon” (CSHB 26, 83; vö. ALEMANY 2000, 233). Palaiologos mintegy hat-ezer embert toborzott ott, majd a Fekete-tengerhez vonult, ahol megpróbálta visszaszorítani Roussel támadásait. Azonban mivel nem tudta kifizetni az alánok zsoldját, azok nagy része visszafordult, és csak néhányan maradtak. Ezek közül az életben maradtok a vesztes csata után nem tértek haza, hanem a pontusi városokban szétszóródtak (ALEMANY 2000, 233–234; BRÉHIER 1997, II. 294). Később a fiatal, de tehetséges Alexiosot küldték a normann ellen, aki „megérkezett Amaseia közelébe, ahol megtalálta az [ott] élő alánokat, nem többet, mint százötvenet...”, és ezekkel az összegyűjtött alánokkal zaklatta Rousselt (CSHB 26, 84; vö. ALEMANY 2000, 234).¹¹ Forrásaink ebben az egy esetben tesznek említést arról, hogy az alán uralkodóval megegyezve országában zsoldosokat rekrutálnak Bizánc számára.

Mint korábban említettem, az alánok jelentősége a hadseregben a Komnénosok idején nő meg. Maga a dinasztiaalapító I. Alexios is – lánya, Anna Komnénéa munkája szerint – egy alánnak köszönheti életét. III. Niképhoros Boteneiatés császár (1078–1081) kegyenceinek, a szláv Borilosnak és Germanosnak¹² gyanússá váltak a túl befolyásos Komnénos-testvérek, és csapdát

⁹ Eirené Anna Komnénéa és Niképhoros Bryennios szerint Alániai Mária unokatestvére volt (*Alex.* II, 1. 4; ALEMANY 2000, 230–231). Azt nem tudni pontosan, hogy melyik alán uralkodónak lehetett a lánya. Egyesek szerint apja Dorgoleli, kinek lánytestvére, Boréna IV. Bagrat grúz király (1027–1072) felesége volt, és az ő házasságukból született Alániai Mária (ALEMANY 2000, 320). De nem lehetetlen, hogy Eirené azonos IX. Konstantín Monomachos (1042–1055) alániai származású kegyencnőjével, aki túszként került a bizánci udvarba (*Psellos* 6, 151; vö. SEWTER 1966, 235).

¹⁰ Isaakios és Eirené frigye része volt annak folyamatnak, amely során VII. Mihály a száműzetésből visszahívott Anna Dalassénát és fiait kárpótolni kívánta (HILL 1999, 144). Ennek viszont részben ellentmond Bryennios felesége, Anna Komnénéa, aki a házasságot Alániai Máriának tulajdonítja (*Alex.* II, 1. 4; vö. magyar fordításával PASSUTH 2002, 54). Természetesen nem kizárt, hogy a császár felesége hatására cselekedett. Egyes vélemények szerint Isaakios e házasság következtében került jó viszonyba a császárnéval, Alániai Máriával, akinek viszont a Komnénos testvérek az életüket köszönhetik (HILL 1999, 142).

¹¹ Roussel lázadása 1072/73–1075 közé tehető (BRÉHIER 1997, II. 293–294).

¹² Anna Komnénéa szerint „származásukat tekintve szkíták” (*Alex.* I, 16. 3), később azonban a Komnénos-testvérek megrágalmazásakor „szlávi barbárnak” nevezi őket (*Alex.* II, 4. 5; vö. a magyar fordítással PASSUTH 2002, 53–54 ahol „szlavóniai” szerepel). Passuth az 1943-as fordításában kihagyta a császár tanácsadóinak

állítottak nekik. Egy alán *magister* értesítette Alexiost és Isaakiost a veszélyről,¹³ akik így időben elmenekültek, majd sereget gyűjtöttek és megbuktatták Niképhoros Botaneiatést (*Alex.* II, 4. 5). Ugyancsak Anna Komnéné meséli el, hogy Borilos és Germanos egy korábbi összeesküvésének célpontja Illyricum *dux*a, Georgios Monomachatos volt, akit a veszélyre egy barátja, Ióanés Alanos figyelmeztette (*Alex.* I, 16. 3). Nem kizárt, hogy mindkét esetben ugyanaz a személy akadályozta meg a merényletet (ALEMANY 2000, 209).¹⁴

1107-ben a normann Bohemund Apuliában és francia földön toborzott zsoldos seregével Dyrrachiumot kezdte ostromolni. A sikertelen ostrom után egy hegyi átjárót támadtak meg, amelyet I. Alexios szintén idegen zsoldosokból álló serege védett. A bizánci sereg bal szárnyán szeldzsükök voltak, míg a jobb szárnyon az alánok harcoltak.¹⁵ Miután a normannok visszaverték a besenyők, majd a segítségükre siető szeldzsükök támadását Cantacuzenos *stratégos* a Rhosmikes¹⁶ *exusiokrator* vezette csapatokat¹⁷ parancsolta a csatába. Rhosmikesről írta Anna Komnéné, hogy „...azonban támadása után nyilvánvaló volt, hogy ő is meghátrál, jóllehet oroszlán módjára szörnyen üvöltött az ellenségre...” (*Alex.* XIII, 6. 2).

A szeldzsükök 1116-ban megint rátámadtak a bizánciak kis-ázsiai területeire. Már az idős és köszvényes I. Alexios indult ellenük idegen csapatokkal és zsoldos sereggel megerősítve. Anna Komnéné szerint a törökök elfogtak egy alánt, akitől értesültek arról, hogy a császár ellenük vonul, így meghátráltak (*Alex.* XV, 2. 3).

Alexios unokájának, I. Manuél Komnénosnak (1143–1180) a nevéhez kötődik a Bizánci Birodalom utolsó offenzív korszaka.¹⁸ Ennek során indított hadjáratot Itália visszaszerzésére. Kihasználva a II. Roger szicíliai normann

nevét, illetve germánoknak nevezte őket (PASSUTH 2002, 50). Etnikai hovatartozásukkal Gyóni Mátyás is foglalkozott. Szerinte a két kegyenc bolgár származású volt (GYÓNI 1942, 63–64).

¹³ Anna Komnéné igyekszik a Komnénosok lázadását spontánnak beállítani (BRÉHIER 1997, II. 298). De ő is sejteti, hogy a császárné, Alániai Mária, aki korábban örökbe fogadta Alexiost, maga küldte az alán férfit a testvérekhez (*Alex.* II, 4. 5; vö. PASSUTH 2002, 61). Néhány oldallal korábban Anna leírja, hogy a testvérek arra kéri a császárnét, ha „... az ő irigyeik ellenük feljelentést tennének, hozzá ezt azonnal tudomásukra, nehogy ellenfeleik csapdáiba botorul beleessenek” (PASSUTH 2002, 57; vö. *Alex.* II, 2. 5).

¹⁴ Ezt bizonyíthatja, hogy mindkét esetben hangsúlyozza Anna Komnéné, hogy az a bizonyos alán a császár közvetlen környezetéhez, illetve bizalmasai közé tartozott.

¹⁵ „...az alán Rhosmikes, akinek vezetése alatt honfitársai voltak, a jobb szárnyat vezette...” (*Alex.* XIII, 6 fej. 1).

¹⁶ Nevének első tagja, a *ρωσ-* a roxolánok nevének kezdetével, a *ρωξ-*szal függ össze. A mai oszét nyelv digor dialektusában *roxnæg* 'rózsaszín, pirosposzsgás' alakban maradt fent (IESOA II: 424).

¹⁷ „...ők alánok, nagyon harcias férfiak...” (*Alex.* XIII, 6. 2).

¹⁸ Háborúiban, akárcsak apja és nagypja, ő is zsoldos seregekre támaszkodott. Voltak olyan zsoldosok, akik csak egyetlen hadjárat idején harcoltak a bizánci hadseregben, mások pedig, mint a lombardok, francia és német lovagok, az itáliai normannok, az angolszászok és a masszagéták, folyamatosan a birodalom szolgálatában álltak (BRÉHIER 2003, 396).

király halála (1154) utáni helyzetet, egy masszagétákból,¹⁹ germánokból és bizánciakból álló sereget küldött Anconába, ahonnan 1155-ben elkezdték Itália visszahódítását (BRÉHIER 1997, II. 328–329). Az alán zsoldosokat „Ioannacius vezette, akit ők Kritoplesnak neveztek...” (CSHB 26, 167; vö. ALEMANY 2000, 220). Később, 1156-ban – amikor a bizánciak elveszítik minden korábbi itáliai hódításukat – a Brindisi melletti harcok kapcsán írja Kinnamos, hogy a korábban említett Ioannacius Kritoplest küldték az ibérekkel (grúzokkal) és masszagétákkal zaklatni a normannokat. Ugyancsak ez a forrás említi, hogy a Boscus környéki csatában számos görög mellett két alán is kitűnt bátorságával (ALEMANY 2000, 220–221).

A 12. század végén az alánok előbb Thesszaloniké védelmében, majd II. Isaakios Angelos császár idején (1185–1195) a város visszafoglalásában játszottak szerepet. Eustathios²⁰ szerint „senki nem mondhatja azt, hogy azok, akik a falakon kívül szolgáltak a seregben, kitértek a harc elől, és köztük az alán csapatok, valamint néhány ibériai [grúz] volt kiváló” (CSHB 46, 446; vö. ALEMANY 2000, 213). Két másik kútfő²¹ is beszél a Thesszaloniké védelmében játszott szerepükről, a város visszaszerzésének kapcsán. 1185. november 7-én a Strúma folyónál támadt a bizánci sereg a normannokra. A hajóikra visszavonulni próbáló normannok sokaságát ölték meg az alán zsoldosok, majd Thesszaloniké elfoglalásakor „megkérdezték azokat a szicíliaiakat, akiket elfogtak, hogy hol van az a testvérük, egy alán honfitárs, akit megöltek a város elfoglalásakor, és miután ők megmondták, ledöfték őket kardjaikkal” (CSHB 23, 471; vö. ALEMANY 2000, 235; lásd még ugyanott 212).

Az alánok által feltett kérdés valószínűleg nem anekdota, hanem az utódaiknál, az oszétoknál is élő rituális vérbosszúra utal, amely része az oszét büntetőjogi szokásnak (ALEMANY 2000, 235; GÖCKENJAN 1997, 103–104).

A birodalom területére telepedett besenyők, úzok és kunok fegyveres erejét a császárok a kereszties háborúk idején a területükön áthaladó kereszties csapatok portyázásának megakadályozására is felhasználták, akárcsak az alán zsoldosokét. Nikéτας Choniátés őrizte meg a Barbarossza Frigyes seregével Phillipopolisnál (Plovdiv) szembeszálló alán kontingens pusztulásának történetét: „...mikor ők harcolni kezdtek [a keresztiesek és a bizánci sereg], csaknem minden alán, akiket Theodoros, Alexios Branas fia²² vezetett, elesett, ők

¹⁹ Forrásunk szerzője, Ióannes Kinnamos I. Manuél császár (1143–1180) titkára volt. Munkájában az Ἐπιτομή-ban, erősen archaizálva Μασσαγέται-nak (sic), azaz masszagétáknak nevezi az alánokat (ALEMANY 2000, 220; vö. ByzTurc II. 183).

²⁰ Thesszaloniké püspökeként (megh. 1194 táján) történeti munkájában írta le a város normann ostromát (ByzTurc I. 135–137).

²¹ Nikéτας Choniátés (megh. 1213) munkájában – amelyben korábban már említett kortársának, Ióannes Kinnamosnak a könyvét is forrásként használta – a Χρονική διήγησις-ben az 1118 és 1206 közötti korszak eseményeit írja le (ByzTurc I. 270–275). A másik forrásunk Ephraim, 1313 körül egy verses krónikát írt a római és bizánci császárokról. A vonatkozó részt, vagyis II. Isaakios Angelos korát azonban Nikéτας Choniátés alapján írta (ByzTurc I. 131–132).

²² Alexios Branas állt annak a bizánci seregnek az élén, amely visszafoglalta Thesszaloniké városát. Nem kizárt, hogy fiának seregében is azok az alán zsoldosok harcoltak, akiket korábban ő vezetett a normannok ellen (ALEMANY 2000, 323–324).

voltak az elsők és egyetlenek, akik az alemannokkal [germánokkal] harcoltak, minthogy a rómaiak meggondolatlanul és szégyenletesen elmenekültek anélkül, hogy az ellenséggel szembenéztek volna” (CSHB 23, 535; vö. ALEMANY 2000, 236).²³

Az alánok a következő évszázadokban is jelen vannak a Bizánci Birodalom seregében, akárcsak a II. Bolgár Császárságban. A mongol korban pedig Nogaj fennhatósága alól menekülő alánok betelepüléséről is tudunk a birodalom területére (ALEMANY 2000, 214–215).²⁴

A fentebb idézett forrásokból olyan kép rajzolódik ki, amely szerint az alánok folyamatosan jelentős erőt képviseltek a bizánci hadseregben. Több szerző is kiemeli bátorságukat, azaz hogy ők voltak egyedül bátrak a csatában, ami azért is érdekes, mert egy bizánci szerzőtől inkább a bizánciak, mint az idegen zsoldosok dicséretét várnánk.

Az alánok, akárcsak más kaukázusi népek²⁵ ügyes fegyverkészítők voltak. Erről mongol kori forrásaink is beszélnek.²⁶ Feltehető, hogy a bátorságuk mellett ez is oka lehetett annak, hogy előszeretettel alkalmazták őket nemcsak a bizánci, hanem a grúz és az orosz uralkodók, sőt még a kínai Yüan-dinasztia is.

Az alán zsoldosok jelenléte a bizánci seregben ugyanakkor még két dologra utal. Egyrészt nyilvánvaló, hogy Bizánccal jó kapcsolatot tartottak fenn, és a 11. század végétől nemcsak Bizánc keleti határainak védelmére voltak hasznosak. Másrészt, ha az alán uralkodó viszonylag jelentős zsoldos sereget tudott nélkülözni, az azt jelentheti, hogy szomszédaitól nem kellett tartania, vagyis jelentős hatalmat képviselt.

IRODALOM

ALEMANY 2000 = Alemany, A.: *Sources on the Alans. A Critical Compilation*. [Handbook of Oriental Studies. Sect. 8. Central Asia. Vol. 5.] Ed.: D. Sinor–N. di Cosmo. Leiden–Boston–Köln 2000.

Alex. = Anna Komnene: *Alexias*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von D. R. Reinsch. Köln 1996.

BRÉHIER 1997 = Bréhier, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása. I–II*. Budapest 1997.

BRÉHIER 2003 = Bréhier, L.: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest 2003.

²³ A történetet egy nyugati forrás, a *Das Itinerarium peregrinorum* is alátámasztja, amely leírja, hogy amint a császár átlépte a Dunát és a Strúma felé haladt, egy kunokból, alánokból, bulgárokból és besenyőkből álló sereg állta útját, amit bizánci hadvezérek vezettek (MGH S 18, 291).

²⁴ Van, aki szerint ezzel az eseménnyel egyidőben (kb. 1300–1302) jelentek meg a jászok a Magyar Királyság területén is (SPINEI 1999, 304).

²⁵ Al-Ma’sūdīnál szerepelnek a zarīkarānok, kiknek neve azt jelenti, hogy ’páncéling készítő’ (KMOŠKÓ 2000, 178), és akiket Kubači lakóival azonosítanak, mivel a török *kübeči* szintén ’páncéling készítő’ jelentésű (MINORSKY 1958, 155).

²⁶ Rubruk meséli, hogy „... a húsból kettőnek volt páncélinge. Kérdeztem, honnan került hozzájuk; azt mondták [a mongolok], hogy az említett alánoktól zsákmányolták, akik jól értenek az effélék készítéséhez és kiváló kovácsok” (WYNGAERT 1929, 318; lásd magyar fordítását GYÖRFFY 1986, 367).

- ByzTurc I–II. = Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* Budapest 1942–1943.
- CAHEN 1934 = Cahen, C.: La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes. *Byzantion* 9 (1934), 613–642.
- CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.
- DAI = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* Kiadta és ford.: Moravcsik Gy. Budapest 1950.
- EI² = *The Encyclopaedia of Islam.* CD-ROM Edition v. 1.0. Brill NV. Leiden 1991.
- FEJŐS 2001 = Fejős B.: Az alánok és a kereszténység. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Szerk.: Felföldi Sz. – Sinkovics B. [MÖK 15.] Budapest 2001, 36–44.
- GÖCKENJAN 1997 = Göckenjan, H.: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban. *Aetas* 1997: 2–3, 93–119.
- GYÓNI 1942 = Gyóni M.: *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában.* Budapest 1942.
- GYÖRFFY 1986 = Györffy Gy.: *Julianus barát és Napkelet fölfedezése.* Budapest 1986.
- HILLENBRAND = Hillenbrand, C: Malazgird. The battle. In: *EI²* VI, 243.
- HILL 1999 = Hill, B.: *Imperial Women in Byzantium 1025–1204. Power, Patronage and Ideology.* New York 1999.
- IESOA = Abaev, V. I.: *Istoriko-étimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka. I–IV.* Moskva–Leningrad 1958–1989.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* [MÖK 13.] Budapest 2000.
- KOLIAS 1988 = Koliás, T. G.: *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinische Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung.* Wien 1988.
- MGH S = Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt. In: *Schriften der Monumenta Germaniae historica. Vol. 18.* Hrsg. und kritisch untersucht von H. E. Mayer. Stuttgart 1962.
- MINORSKY 1958 = Minorsky, V.: *A History of Sharwān and Darband in the 10th–11th centuries.* Cambridge 1958.
- OBOLENSKY 1999 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség.* Budapest 1999.
- OSTROGORSKY 2001 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története.* Budapest 2001.
- SPINEI 1999 = Spinei, V.: *Mariile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele 9–13.* Iași 1999.
- PASSUTH 2002 = Anna Komnéné: *Alexiasz.* Ford. Passuth L. Második (javított) kiadás, Szeged 2002².
- PSELLOS = Michel Psellos: *Chronographie.* Collection Byzantine Budé II. Ed. E. Renauld. Paris 1928. [Reprint 1957.]
- SEWTER 1966 = Sewter, E. R. A.: Michael Psellus: *Fourteen Byzantine Rulers.* Trans. with an Intr. by E. R. A. Sewter. London 1966².
- TREADGOLD 1995 = Treadgold, W.: *Byzantium and Its Army 284–1081.* Stanford 1995.
- VRYONIS 1975 = Vryonis, S. Jr.: Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower. In: *War, Technology and Society in the Middle East.* Ed. by V. J. Parry–M. E. Yapp. London 1975, 125–152.
- WYNGAERT 1929 = Wyngaert, P. A. van den: *Sinica Franciscana. Vol. I. Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII et XIV.* Quarrachi–Firenze 1929.